

88. Українська радянська енциклопедія. — Т.17.— К.,1965.-С.331.
89. ДАЧО. — Ф.Р-69. — Оп.15. — Спр.2. — Арк.72.
90. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.846.— Арк. 5.
91. ЦДАВОУ.— Ф.Р-337.— Оп. 21.— Спр.93.— Арк. 1.
92. ДАЧО. — Ф.Р-800. — Оп.2. — Спр.2. — Арк.18.
93. ДАЧО. — Ф.Р-84. — Оп.8. — Спр.15. — Арк.2.
94. ДАЧО. — Ф.Р-69. — Оп.15. — Спр.13. — Арк.25.
95. Там само. — Арк. 27.
96. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп. 23.— Спр.4788.— Арк. 146.
97. Шлях колгоспника.— 1946.— 17 квітня.— № 28 (158), Жизнь колхозника.— 1948.— 16 травня.— № 40 (425).
98. Соціалістичний шлях.— 1949.— 11 серпня.— № 64 (561).
99. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.24.— Спр.821.— Арк. 247.
100. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.1.— Спр.1162.— Арк. 3.
101. ЦДАГО України.— Ф.1.— Оп.1.— Спр.1166.— Арк. 16.
-

Наталія Мельничук

●

РОЗГОРТАННЯ «ПЕРШОЗЛОЧИНУ» ЯК АРХЕТИПУ У ФІЛОСОФУВАННІ М.ГОГОЛЯ

Резюме: У статті піднімається проблематика змістового наповнення категорій злочин та покарання на тлі розгортання «першозлочину» як архетипу у філософуванні М.Гоголя.

Ключові слова: архетип, злочин, покарання, категорія, М.Гоголь, природне право.

При порівнянні сучасних досліджень, в яких «злочин» та «покарання» розглядаються у кримінально-правовій парадигмальній площині, з тими, де вони вивчаються в параметрах інших наук, незрозумілим залишається – чи існують певні «пересікання», точки дотику, спільні «вузли» тощо. Адже у той час, як представники різних галузей права, звертаючись до термінів «злочин» та «покарання», оперують ними, як такими, що позначають відповідні ключові поняття кримінального права, зміст котрих розкривається у Кримінальному кодексі, то у просторі поза межами позитивного права поняття «злочин» та «покарання» переважно фігурують як такі, що не «прив'язані» ані до Кримінального кодексу, ані до теоретичних визначень, сформульованих у координатах вчення про злочин як розділу науки кримінального права. В такий спосіб «злочин» та «покарання» перебувають водночас у полі зацікавлення не лише кримінального права, а й філософії, соціології, культурології, політології, етики, психології, етнології, науки церковного права, літературознавства тощо.

На цьому тлі особливою актуальності набуває дослідження архетипів як образів колективного несвідомого, котрі здатні об'єктивуватися не лише у міфах та священних писаннях, а й у літературних творах.

У науковій літературі архетипи були, головним чином, предметом розгляду психологів, філософів, етнологів, культурологів, істориків, політологів. Зокрема, К.Юнг досліджував архетипи в контексті суспільного несвідомого; М.Еліаде вивчав небесні архетипи територій, храмів, міст, «світської» діяльності, ритуалів; С. Кримський розглядав символіко-тематичний ряд архетипів «земля-небо», «дім-поле-храм» й виявляв спорідненість національних архетипів та універсалій світової культури. В контексті символічної культурології права архетипної площини торкався В. Бачинін. Досліджувалися також архетипи життєустрою (В.Довбня, В.Шевченко), соціального життя і політики (О.Донченко, Ю.Романенко), в тому

числі й на тлі взаємозв'язаності просторово-часових характеристик буття і культурної політики держави (В.Малімон) тощо. Однак ще не досліджувалося розгортання «першозлочину» як архетипу у філософуванні письменників, зокрема й М. Гоголя. Отож, піднімаючи проблематику розгортання «першозлочину» як архетипу в культурологічному просторі, маємо на меті виявити особливості об'єктивації вказаного архетипу у творчості М.Гоголя.

Зважаючи на специфіку предмета дослідження, в методологічному розумінні вдаємося до герменевтики, маючи насамперед на увазі онтологічне завдання останньої, що полягає в поясненні відношення між текстом та інтерпретатором, минулим і теперішнім, теперішнім і майбутнім.

Апелюючи до герменевтичних джерел, передусім звернемося до творів св. Августина – філософа, котрий справив чи не найбільший вплив на формування парадигми трактування «першозлочину» у культурологічному просторі. На думку св. Августина, зловживання свободою волі призвело Адама до непослуху, а оскільки в момент падіння Адама «всі були у ньому одному» (тобто люди ще не мали окремого буття, а тамувались у природі сім'я, від якого їм належало піти), то зіссуття цієї природи позначилося на властивостях кожної окремої людини. У зв'язку з цим нахил до зловживання свободою волі охопив усіх нащадків Адама, що й зумовило появу злочинів, безпосередньою причиною яких ставали жадоба помсти, намір мати надмірну користь, бажання заподіяти шкоду іншому тощо [1, с. 570; 2, с. 29 - 31, 41 - 42].

Августинові міркування схиляють до потрактування вчинку Адама як першозлочину – у тому розумінні, що цей вчинок, ставши порушенням Божої заборони, дав початок людським злочинам. Оскільки Адам виступає як втілення спільної людської природи, то його вчинок постає як небезпечний (за родовим каналом) для усіх людей, причому не лише через те, що заклав у людську природу нахил до зловживання свободою волі, а й у зв'язку з тим, що призвів до появи смерті та інших злочинів. Отже, якщо про вчинок Адама йдеться як про першозлочин, то з огляду на те, що цей вчинок, як уже зазначалося вище, виявився небезпечним для людей, можна стверджувати, що й у структурі першозлочину міститься така компонента, як суспільна небезпечність у розумінні небезпечності для спільноти людей.

Звернемо увагу й на те, у який спосіб св.Августин трактує злочин Каїна. Адже, на перший погляд, скоєне Каїном вбивство не становить жодної загрози для інших. Однак Августин підходить до проблеми з іншою міркою, акцентуючи, зокрема, на тому, що «град земний» потрапив у тенета диявола і уподібнився розбійницькій зграї саме через те, що був заснований братовбивцею Каїном [1, с. 55 – 56, 150]. Очевидним є те, що йдеться про наступний перебіг ситуації: Каїн вбиває свого брата Авеля. Цей вчинок переміщує Каїна в розряд злочинців. Каїн закладає «град земний». Оскільки «град земний» закладено Каїном-злочинцем, то цей «град» (в іпостасі держави) перетворюється в осередок диявола, уподібнюється розбійницькій зграї, внаслідок чого стає небезпечним як для кожної окремої людини, так і загалом для людства. Звідси злочин Каїна також виступає як першозлочин, з тією лише різницею, що задає початок злочину у параметрах світської влади. Оскільки ж цей злочин тамує ознаку суспільної небезпечності (щоправда, уже з іншим, вищенаведеним підтекстом), то й першозлочин знову ж постає таким, що містить у своїй структурі компоненту суспільної небезпечності. Отже, за родовим каналом, першозлочин насамперед постає як такий, що тамує у своїй сутності безпеку для роду (а відтак і людського роду), а за соціальним каналом – як такий, що тамує безпеку для соціуму. Зауважимо, що і в першому, і в другому випадках домінуючою виступає така компонента, як «суспільна небезпечність», котра в залежності від того, в якій площині розгортається, здатна набувати у своєму підтексті різних значенневих відтінків. Саме цей аспект і стане предметом нашого зацікавлення при розгляді твору М.Гоголя «Страшна помста».

Нагадаємо, що у творі йдеться про братовбивство: козак Петро на ґрунті

зздрості вбиває свого побратима Івана. У цій ситуації вбачаємо розгортання вищезгаданого архетипу. Вчинок Петра асоціюється із першозлочиним не лише через те, що йдеться про братовбивство, а й у зв'язку з тим, що цей переступ породив низку родових нещастя та інших злочинів. Отож простежимо, яким чином така архетипна компонента, як «суспільна небезпечність», розгортається у творі М.Гоголя.

Очевидним є те, що скоєний Петром злочин виявився небезпечним не лише для його роду. Адже попри те, що жоден з нащадків Петра не мав на землі щастя (та й зрештою рід загалом вимер), цей злочин став ще й первинним чинником загибелі чималої кількості безневинних людей. Однак у соціальних параметрах домінантою виступає навіть не смерть цих людей (від руки останнього з нащадків братовбивці, себто «чарівника»), а той кульмінаційний момент, коли «чарівник» стає зрадником батьківщини. Адже хотіли його стратити «не за чародійство і не за богопротивні вчинки», а «за потайну зраду, за змови з ворогами православної руської землі продати католикам український народ і попалити християнські церкви...» [3, с.87]. Властиво, загибель дочки (яка йому допомогла втекти з ув'язнення) та найдорожчих для неї людей показала, що той, хто пожаліє зрадника, сам постраждає від його руки.

Таким чином, у «Страшній помсті» розгортання першозлочину, як архетипу, відбувається зі збереженням такої його домінуючої компоненти, як суспільна небезпечність. Однак розгортання самої компоненти має суттєву особливість, котра полягає у тому, що злочин, як явище, тамуючи у собі архетипну ознаку суспільної небезпечності, постає таким, що становить небезпеку не тільки для роду чи певної спільноти людей, а для української нації. Тобто логічний акцент при трактуванні суспільної небезпечності зміщується в національно-державницьку площину та набуває патріотичного звучання.

У цьому контексті звернемо увагу й на трактування письменником такого поняття, як «покарання». Нагадаємо, попри те, що батько Катерини (себто «чарівник») відбуває покарання за власні злочини (щоправда, й вони, по суті, є наслідком злочину його пращура Петра), на ньому як на останньому в роду (згідно з накладеним прокляттям) сконцентровується й уся сила покарання, яка належала самому Петру. Тому не дивно, що це покарання перегукується з тим покаранням, якого зазнав прототип Петра – Каїн.

У цьому моменті вбачається логічне продовження М.Гоголем напряду, закладеного давньоруською житійною літературою. Маємо на увазі «Сказання про Бориса і Гліба», у якому йдеться про вбивство (за наказом князя Святополка) братів Бориса та Гліба. Формально покарання за цей злочин полягало у тому, що Ярослав, маючи на меті помститися за «невинно убієнних» братів Бориса та Гліба, пішов проти Святополка військовим походом і переміг Окаянного. Здавалось би, справедливості восторжествувала: Святополка покарано, тепер уже безповоротно він втратив політичну владу і воєнну міць - усе те, що складало сенс його життя. Однак, окрім цього історичного факту, існує ще один надзвичайно цікавий нюанс. Як відомо з літописних джерел, після своєї невдалої битви Святополк вирушив на захід у напрямку Берестя. Нагадаємо, що він не зазнавав жодних переслідувань («не бь ни гонящааго, ни женуцааго в слъд его»), однак, незважаючи на це, як сказано у «Житії...», тікав усе далі й далі («Побьгньте! Осе женуть по нас! Побьгньте! Еще женуть! Ох мнь!») [4, с. 49].

У зв'язку з цим Михайло Грушевський висловлював міркування, що Святополка охопила манія переслідування [5, с. 86]. Скоріш за все, так і було. Втім, у житійній літературі той факт, що Святополк не міг собі знайти пристановища, було потрактовано однозначно, а саме: відповідно до очікувань, пов'язаних з християнським світовідчуттям, тобто Святополкова манія переслідування розцінювалась як покарання, аналогічне тому, що його зазнав Каїн, якому Господом Богом було присуджено стати на землі «мандрівником та заволокою» (Кн.Буття, 4:11,12).

Іншими словами, відбулося витлумачення події у контексті Божого права, відповідно до морально-психологічних установок тогочасної спільноти, яка вбачала у Святополкові втілення Каїна, а тому очікувала для нього аналогічної Божої кари. Закономірно, що за таких умов суть покарання у його літописному трактуванні зводилась не до Святополкової військової поразки, а до того, що цей князь, виконавши роль братовбивці («по истинь вѣторааго Каина»), в знак Господнього покарання не міг перебувати на одному місці («не можааше тѣрпѣти на единомѣ мѣстѣ»), тобто «гоним гнѣвѣм божіемъ», став таким самим неприкаяним, як і Каїн [4, с. 49]. З тексту «Сказання» випливає, що після скоєння злочину Святополк запанікував, втратив вольовий контроль і, будучи не в мозі позбутися постійного відчуття страху, перетворився на «вічного втікача». Зауважимо, що слід Святополка загубився (як про те сказано у житійній літературі) десь у чужих краях, що, як нам здається, є втіленням властивої європейському Середньовіччю [6, с. 78] ідеї, що, якщо слід людини втрачається, то це означає, що вона, блукаючи по землі, натрапила на вхід у пекло, а відтак й опинилася там. В українській традиції *блукання* (які ми не отожднюємо з міфологемою «подорожі» чи «пошуку долі») фігурують як такі, що їм надано статусу сусідства з нижнім світом, зокрема – пеклом. У вказаному полі знаковості пекло фігурує як таке, що знаходиться начебто і далеко, але водночас і поруч, у чому прочитується натяк на те, що пеклом може стати і внутрішній світ людини. Враховуючи ці світоглядні елементи, можна припустити, що зникнення Святополка в далеких чужих краях стало уособленням того, що він потрапив не лише у містичне, а й особистісне алегоричне пекло.

Розгортання архетипу у Гоголя відбувається в аналогічній площині. Зокрема, «чарівнику», який скоїв безліч злочинів, здається, що його переслідують, прагнуть убити. Намагаючись втекти, він втрачає орієнтацію на місцевості: «Дико закричав він і заплакав, мов несамовитий, погнав коня впрост до Києва. Йому уявлялося, що все з усіх боків бігло ловити його: дерева, обступивши темним лісом, неначе живі, киваючи чорними бородами і витягаючи довгі гілляччя, силкувалися задушити його; зорі, здавалося, бігли поперед його, показуючи всім на грішника; сама дорога, ввижалось, летіла по його слідах...», «Скочивши на коня, поїхав він просто на Канів, гадаючи звідтіль через Черкаси вирушити в путь просто до татар у Крим, сам не знаючи чоґо. Їде він уже день, їде й другий, а Канева все нема. Дорога та сама – пора б уже йому давно показатись, але Канева не видно. Здаля блиснули верхи церков, але це не Канів, а Шумськ. Здивувався чарівник, бачивши, що заїхав в зовсім іншу сторону. Погнав коня назад до Києва, і через день показалося місто; але не Київ, а Галич, місто, ще дальше від Києва, ніж Шумськ, і вже недалеко від угрів. Не знаючи, що робити, повернув він коня знову назад, та чує знову, що йде в протилежну сторону і все вперед... Весь здригнувся він, коли уже близько перед ним показалися Карпатські гори і високий Криван, що накрив своє тім'я, наче шапкою, сивою хмарою. А кінь нісся все далі і вже біг він по горах...» [3, с.102-104].

У той час, як Святополка Окаянного під час втечі переносили (у зв'язку з тим, що у нього відняло ноги) на ношах (що в символічній площині давнього світогляду символізує перехід у потойбічний світ), то «чарівник», скочивши на коня, утікає верхи. Очевидним є те, що в образній системі М.Гоголя кінь (у відповідності до змістової наповненості індо-європейської системи символів та давньоукраїнської символіки) виконує функцію ритуального перевізника в потойбічний світ. Причому в даному випадку мається на увазі «бісівська» частина потойбіччя, про що свідчить те, що кінь, замість того, аби, за вазівкою «чарівника», простувати додому, повернув до нього морду і так страшно зареготав, що у того на голові найжачилося волосся.

Водночас опис М.Гоголем внутрішнього стану «чарівника» вписується у європейську традицію осмислення покарання злочинця в контексті природного права. Нагадаємо, у давній Греції злочинець вважався свого роду божевільним, що втілював у собі внаслідковане від предків прокляття [7, с.104]. Сократ

стверджував, що злочинець не може знайти собі місця, оскільки зсередини його „пожирає” звір „багатоликий і багатоглавий” [8, с. 416]. Демокріт вважав, що людина сама себе карає, перебуваючи у стані страху і самоосуджень. Марк Туллій Цицерон щодо цього писав: «Власний гріх, власний страх кожного більш за все терзає, власний злочин кожного жене, ввергаючи у безумство, власні злі помисли і нечиста совість вселяють страх – ось вони, невідлучні від беззаконників фурії, націлені на те, аби вдень і вночі карати», [9, с. 52]. Саллюстій стверджував, що, оскільки мерзенна душа злочинця не може заспокоїтися ні вдень, ні вночі, то погляд його – блукаючий, а вираз обличчя – божевільний [10, с. 12]. Марк Аврелій Антоній був переконаний, що злочинець сам себе знищує [11, с. 51]. Ця традиція була властива й пізнішому філософуванню. Так, Спіноза вважав, що той, хто скоїв злочин, „згрішив не проти іншого, а проти себе” [12, с. 297], а Ламетрі стверджував, що той, хто катує людей, насамперед катує самого себе, оскільки злочин тягне за собою покарання, яке реалізується у внутрішніх муках злочинця [13, с. 220]. Вольтер був переконаний, що злочинець насамперед наносить шкоду не постраждалому, а собі. Кант казав, що порок сам себе карає, а те зло, яке людина завдає комусь, вона завдає сама собі: „Кривдиш іншого – кривдиш себе, крадеш у нього – обкрадаєш самого себе, б'єш його – сам себе б'єш; вбиваєш його – вбиваєш самого себе” [14, с. 257]. Гегель стверджував, що злочинець, наносячи шкоду „чужому для нього”, наносить шкоду безпосередньо собі й „знімає себе самого». Звернемо увагу й на гегеліянське „перевертання поняття” – термін, який означає, що, здійснюючи вбивство, індивід вбиває собі рівного, а отже, убиває не щось чуже, а самого себе [15, с. 313; 16, с. 351]. Принагідно можна назвати й твір Федора Достоєвського „Злочин і кара”, ідея якого полягає в тому, що страждання оселяється в душі злочинця у момент скоєння злочину, чи працю Артура Шопенгауера „Світ як воля і уявлення”, в якій йдеться про терези *malum culpae* („зла провини”) і *malum poenae* („зла покарання”), де «злочин» та «покарання» виступають як одне ціле, так само, як і страждання, що поцілює водночас і жертву, і її ката. Можна навести у приклад й шопенгаурівське «самопізнання індивідуальної волі» у розумінні прагнення людини втекти від себе під натиском породжених злими діями страждань [17, с. 370, 383].

Гоголівський «чарівник» так само зазнає фізичних та душевних мук: «Все уявлялося йому якось невиразно: в очах шумить, в голові гуде, ніби з похмілля, і все, що є перед очима, викривається ніби павутиною», «Не міг би жоден чоловік в світі розповісти, що діялось в душі чарівника, а якби він заглянув і побачив, що там діється, то вже не досипав би він ночей і не засміявся б ні разу. Нема такого слова на світі, яким би можна було його назвати. Його палило, пекло, йому хотілося б увесь світ витоптати конем своїм...», «Йому уявлялось, ніби хтось дужий вліз у нього і ходив всередині його і бив молотами по серцю, по жилах...» [3, с.104]. Так само, як і Святополк Окаянний, «чарівник», який майже втратив глузд, опиняється десь на кордоні з чужими землями, що асоціюється з існуючим у європейській світоглядній традиції образом злочинця, якого батьківщина з огидою витурила за свої межі як такого, що осквернив рідну землю.

Отже, осмислення М.Гоголем «покарання» (в параметрах природного права) відбувається у європейській культурологічній площині в контексті українського народного світовідчуття та світосприймання й традицій, властивих життійній літературі Київської Русі. У свою чергу специфіка архетипного розгортання «першозлочину» полягає у тому, що при трактуванні «суспільної небезпечності» відбувається зміщення акценту в національно-державницьку площину. Таким чином, злочин (як об'єктивоване поняття) постає у М.Гоголя як явище, що, за своєю суттю, становить небезпеку для нації. На цьому тлі очевидним стає існування широкого простору до осмислення характеру розгортання й інших архетипів у творах М.Гоголя.

Джерела та література:

1. Блаженный Августин. О граде Божием. Книги XIV-XXII // Блаженный Августин. Творения. - К.: Алтейя, 1998. - Т.4. - 588 с.
2. Святый Августин. Сповідь / Пер. з латин. - К.: Основи, 1999.
3. Гоголь М. Страшна помста // Гоголь М. Вибрані твори. - К.: Рад.письменник, 1946. - С.71 - 108.
4. Сказання про Бориса і Гліба // Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму) / Упор. О.І.Білецький. - К.: Рад. Школа, 1949. - С.42-50.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. - Львів, 1905. - Т.2. - 633 с.
6. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. - М.: Искусство, 1972. - 318 с.
7. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли / Пер. с фр. /Общ. ред. Ф.Х. Кессиди, А.П. Юшкевича. - М.: Прогресс, 1988. - 224 с.
8. Платон. Горгий. // Соч.: В 3 т. - М., 1968. -Т.1. -С.257 - 365.
9. Цицерон Марк Туллий. В защиту Секста Росция Американа // Избр. соч./ Пер. с лат., сост. и ред. М.Гаспарова, С.Ошерова, В.Смирнова. - М.: Худож.лит., 1975. - С.35 - 76.
10. Саллюстий Гай Крисп. О заговоре Катилины // Саллюстий Гай Крисп. Сочинения /Пер. с лат.- М.: Наука, 1981. - С.5 - 39.
11. Антонин Марк Аврелий. Размышления /Пер. с лат./ Отв. ред. А.И. Доватур. - Л.: Наука, 1985. - 246 с.
12. Спиноза Б. Политический трактат // Бенедикт Спиноза. Избр. произв.: В 2 т. / Пер. с лат. - М. - Л.: Гос.изд.худ.лит.-ры, 1951. - С. 285 - 382.
13. Ламетри Ж.О. Человек-машина // Сочинения - М.: Мысль, 1976. - С.183-244.
14. Кант И. Метафизика нравов в двух частях. 1797 // Соч.: В 6 т. - М.: Мысль, 1965. - Т.4. - Ч.2. - С.107 - 438.
15. Гегель Георг Вильгельм Фридрих. Основы философии права, або природне право і державознавство / Пер. з нім. - К.: Юніверс, 2000. - 336 с.
16. Гегель. Система нравственности // Политические произведения / Отв. ред. Керимов Д.А. - М.: Наука, 1978. - С.276 - 367.
17. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление / Афоризмы житейской мудрости / Пер. с нем. - М.: Эксмо; СПб. Мидгард, 2005. - С. 553-704.

Віталій Приговорський

ВЕДЕМО ПОШУК: “О. Д.” – ХТО Ж ВІН?

Досліджуючи мистецьку спадщину О.П.Довженка, зокрема ту, що припадає на період його роботи в харківській газеті “Вісті ВУЦВК”, автори книги “Довженко-художник” Інна Золотоверхова та Геннадій Коновалов звернули увагу на активне співробітництво видатного українського митця з редакцією атеїстичного журналу “Безвірник”, де, як і в інших виданнях, Олександр Петрович свої малюнки підписував псевдонімом Сашко [8, с.34-35].

Природно, антирелігійні малюнки в “Безвірнику” викликали неабияку зацікавленість.

Та, перегортаючи цей часопис за 1925 рік, не можна, як нам здається, обійти й статей, підписаних ініціалами “О.Д.” [2, с.4; 3, с.20; 4, с.4].

Уже перша з них “Віра гние від коріння” привертає увагу далеко не поодинокими фактами розчарування в релігії навіть слуг Божих. Серед таких автор згадує духовного рабина єврейського товариства м. Левкова В.Ш.Зисермана, диякона автокефальної церкви А.Конопницького (Базарський район) та каплана католицького костельу Вл. Щоновіча.

Друга (“Не миттям – так катанням”) також являє собою змістовну глибоко викривальну оповідь.

Як і названа вище, ця не менш важлива стаття в “Безвірнику” відповідно проілюстрована.

Зловісні удави, заядлі прислужники світової буржуазії, щедро розсівшись на великому гіллястому дереві, поспішно наводять свої біноклі на молоду ще радянську індустрію з її першими самостійними кроками.